

ИНСТИТУТ ЗА БАЛКАНИСТИКА С ЦЕНТЪР ПО ТРАКОЛОГИЯ
„ПРОФ. АЛЕКСАНДЪР ФОЛ“
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Любава Александрова Георгиева

Богове и обреди в Аполония Понтика

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна
и научна степен доктор

Направление 2.2. (История и археология)

Членове на научното жури:

1. Проф. д-р Ваня Лозанова–Станчева
2. Проф. д-р Иван Карайотов
3. Доц. д-р Майа Василева
4. Доц. д-р Мария Рео
5. Доц. д-р Боряна Русева

София 2013

Дисертационният труд е обсъден е насочен за защита от разширен състав на семинара на Центъра по тракология „Ал. Фол“ при Института за Балканистика към Българската академия на науките.

Дисертацията се състои от заглавна страница, съдържание, въведение, четири глави, заключение – резюме на получените резултати, списък на използваната литература, списък на съкращенията и приложения в 71 таблици, подвързани в отделно книжно тяло. Общият обем на труда е 411 страници.

Защитата ще се състои на 21.06.2013 г. от 14 часа в Института за балканистика, София, ул. Московска № 46

Материалите по процедурата, в съответствие със Закона за развитие на академичния състав са на разположение в библиотеката на Центъра по тракология „Ал. Фол“ , ул. „Московска“ № , и в интернет на адрес

Аполония Понтика, основана в края на VII в. пр. Хр. е най-ранното и най-значимо йонийско поселение на юг от Хемус – факт, потвърден от сведенията в античната литературна традиция и чрез натрупания археологически материал. Неговото изследване логично е обвързано с проблематиката на Великата елинска колонизация – феномен, чието фундаментално значение за историята на древния свят е изтъквано нееднократно в историографията.

Значимостта на проблема предопределя наличието на богата, почти вековна историографска традиция в изследванията. В последните десетилетия темата е обект на засилен интерес, обусловен от мащабните проучвания, проведени в част от районите на елинското заселване, които налагат преоценка на натрупания материал. Появата на нови теоретични и обобщаващи студии закономерно доведе и до появата на нови възгледи по отношение на античната колонизация¹ в съпоставка със съвременния „колониализъм“, на етническата идентичност и на взаимоотношенията между заселници и местно население на територията на новоосновените елински градове по крайбрежията. Новият подход наложи преосмисляне на процесите в тях от гледна точка на равнопоставеността на културните модели, които влизат във взаимодействие.

Като цяло, прегледът върху публикациите по проблема очертава известна непропорционалност в изследванията. За разлика от добре застъпените в литературата райони на Магна Гречия, Иберийския полуостров, част от източното Средиземноморие и напоследък, от Северното Причерноморие, зоните на Западния и Южния Понт все още остават „бяло петно“ в картата на съвременната историография. Известна промяна се отбелязва от началото – средата на 90-те години до днес. Поредицата от конгреси, симпозиуми, конференции и публикуваните томове, разпространиха резултатите от проучванията на Западнопонтското крайбрежие сред по-широка научна аудитория. Въпреки несъмнените приноси, рецензентите не пропускат да отбележат един основен недостатък в публикациите – липсата на комплексен подход към проблематиката на крайморските контактни зони от гледна точка на баланса в изучаването на елементите, привнесени от заселниците от една страна и на възможните посоки на взаимодействия със завареното население от друга.

Интересът към Аполония Понтика има своята предистория в сведенията, събрани в съчиненията на редица картографи, пътешественици и учени. Началото на системните проучвания е поставено с разкопките на некропола на Аполония през 1946 – 1947 г. и с

¹ Терминът колонизация е технически, а използването му в текста е обусловено от неговата широка употреба в съвременната литература като обозначение на процеса на основаване на селища от елините от VIII в. пр. Хр. насетне. За приликите и разликите между античната колонизация/ колонии и примерите от близкото минало вж. последно у Domingez 2011; Sommer 2011; Tsetskhladze, Hargrave 2011; обобщен преглед на основните тенденции в изследванията виж у De Angelis. 2011, 18-30.

публикуването на резултатите от тях в епонимния том, издаден през 1963 г. Изследванията в следващите етапи са посветени на конкретни или по-общи проблеми в областта на историята, археологията, епиграфиката и нумизматиката (Ив. Гълъбов, В. Миков, Л. Мънзова, В. Велков, Т. Герасимов, Ив. Карайотов, А. Стефанова, М. Лазаров, М. Цанева, Б. Димитров, Ат. Орачев, К. Порожанов, М. Рео и др.), сред които трябва да се отбележи основополагащият принос на корпуса на надписите от Черноморието, дело на проф. Г. Михайлов (IGBulg I). Проучванията на археологически обекти на територията на гр. Созопол в по-ново време засега са отразени само частично, без да е пристъпено към тяхната пълна публикация и интерпретация. В последните години се появиха няколко обобщаващи статии и студии върху некропола и градската територия на АполонияПонтика (Кр. Панайотова, Д. Недев, М. Гюзелев, М. Дамянов и др.), както и изчерпателно представени данни за отделни участъци от некропола в местността Калфата – Буджака, дело на българо-френски и белгийски екипи (R. Docter *et al.* 2008, A. Hermary *et al.*, 2010).

Голямото количество материал, опитите за първична систематизация и наблюденията в процеса на теренната работа, от една страна доказваха валидността на изводите, направени в досегашните изследвания. Същевременно, новата фактологическа база и възможностите за съпоставки с проучванията в други райони на елинската колонизация наложиха преоценка на някои установени аксиоматични възгледи. Фактът, че в българската историография досега не е предприемано самостоятелно комплексно изследване върху култовете на една отделна колония въз основа на обобщените данни от различни видове източници, обуслови **актуалността на проблема** и съответно, избора на изследователски обект.

Основната задача, поставена в настоящата работа е събирането, изследването и обобщаването на известните досега данни от писмените извори, епиграфиката, нумизматиката и археологията, които свидетелстват за процесите на оформяне, развитие и трансформация на религиозните идеи и обредното поведение на територията на Аполония Понтика през периода VII в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.

Целите на изследването са споменатите източници да бъдат подложени на критичен анализ чрез съпоставките от една страна с метрополията, а от друга, с останалите райони на елинската колонизация. Това създава възможности за преосмисляне на събраната информация от гледна точка на сложността на процесите в контактната зона и в самия понтийски град. Предложените на тази основа изводи и хипотези, от друга страна целят да репроблематизират не само материалните

свидетелства, но и да подновят дискусиата върху някои от утвърдените мнения в историографията.

Постигнатите до момента резултати в научното дирене, наред със събирането и обобщаването на данните за Апология Понтика логично породиха въпроса за причините за констатираните разлики в характера и същността на божествата, почитани на територията на един или друг полис на тракийския бряг, извън очевидната подробност, че това може да се дължи и на различните традиции, привнесени от метрополиите. Същевременно, съпоставките с Милет и с други области в Елада, очертаха както очакваните сходства, така и някои ясно доловими специфики в сферата на вярата и обредността.

Тези наблюдения са основание за някои възражения към подхода на Vanessa Gorman (2001), която изследва култовете в Милет въз основа на данните от неговите дъщерни градове. Те са предизвикани и от наложилите се в последно време възгледи, които третираат общностите на т.нар. понтийски гърци като специфична и обособена единица, носител на социокултурните и религиозно-психологическите последствия от елинската диаспора (Hall 2002; Dougherty, Kirke 2003; Guldager Bilde 2006; Malkin 2009). Една от сферите, в които те намират най-ярка изява са религиозните и есхатологични представи, оформени в елинските градове по Понта, Пропонтида и Магна Греция, характеризирани като ярка демонстрация на “креативния потенциал на срещата и смесването на култури, и създаването на нови хибридни култури“ (Guldager Bilde 2008, 40).

Така заявената позиция в най-новите изследвания по темата обуслови появата на понятия като „медитеранизация, хибридизация, културна осмоза, и в последните години - middleground и networking (Tsetsckhladze&Hargrave 2011; Malkin 2011) – от една страна, като опит за преодоляване ограничеността на *interpretatio graeca* и от друга, на излишното етнизирание на културно-историческите процеси и явления в създадените след VIII в. пр. Хр. контактни зони по крайбрежията.

Наложилите се напоследък тенденции в съвременната литература не са новост в българската историография. В резултат от интердисциплинните проучвания по време на проведените през 70те години на миналия век експедиции на Института по Тракология “Апология – Странджа” под ръководството на проф. Ал. Фол, беше формулирана работната хипотеза “Тракия Понтика”. В културно-историческо отношение тя предлага ново разбиране на процесите в районите на елинската колонизация “не като етническа, а като социокултурна промяна” в резултат от

взаимодействия между равнопоставени исторически партньори – полис и етнос (Фол 1995, 35).

Фактът, че този подход беше възприет независимо и придоби актуалност и в европейските школи, ангажирани с изследването на процесите в зоните на елинските дъщерни градове по крайбрежията, закономерно обуслови **методологията и тематичната структура на изследването.**

Целта на краткия анализ на обстановката в територията под контрола на Аполония Понтика, предложен във Въведението е да дефинира териториалния, хронологически и културно исторически обхват на полисната хора като изходна позиция в разбирането на процесите, които протичат в града. За това допринася и въведената чрез терминологията, приета в съвременните изследвания дискусия върху основаването на полиса, поставена във връзка с произхода на заселниците и предводителството на милетския физик Анаксимандър. Нейната цел е да изясни статута и структурата на апоикията в ранните етапи от съществуването ѝ, които рефлектират и в нейното сакрално устройство

Формулираните **цели** в първа и втора глава, посветени на официалния патрон и архегет на заселниците – Милетския и Дидимския Аполон и женските божества, оповестени в надписи и изображения, са да се проследят както малоазийските (йонийските) и “общеелинските” съставки (с цялата условност на понятието)², така и спецификите в развитието на божеските образи и обредното поведение, които са резултат от взаимодействията в новоусвоените територии.

Обособяването на **трета глава** и разглеждането на Дионисовия култ в контекста на празничния календарен цикъл до известна степен не съответства на логиката в предходните две глави, тъй като безспорно обредността е неотделима от вярата и почитането на божеството. В случая то беше наложено от характера на изворовия материал и от необходимостта от обективност при анализа му. В този смисъл, водещ мотив при определянето на структурата и съдържанието на главата е спецификата на епиграфските и изобразителните данни, които поставят почитането на Дионис по-скоро в контекста на обредността, за разлика от сведенията за култа на официалния патрон на града – Аполон Иетрос.

Предприетият в **четвърта глава** опит за реконструкция на реалии от погребалните ритуали е насочен към проучването на явленията както на обредно, така и

²според Hall 2002, 96, 111 разпознатите от изследователите „общи елементи в материалната култура от Испания до Черно море”, би следвало да се разглеждат на формално-типологическо ниво, без да е възможно да се дефинират като „единствен, органичен израз на елинска идентичност”, тъй като такава не съществува поне до V в. пр.Хр., когато тя, с известна доза условност може да се отъждестви с вече кристализираната „полисна концепция”.

на социодемографско равнище, което би открито по-ясно характера на синтезните явления в религиозността чрез нейните носители - новите общности, създадени в процеса на т. нар. хибридизация. Анализът на есхатологичните представи на жителите на Аполония, извършен въз основа на подбрани изобразителни примери е неотделима част от изследването на култовете в понтийския град и се явява като естествено допълнение в реконструкцията им.

Методите се основават върху **интердисциплинния анализ** на данни от писмени, епиграфски, нумизматични, както и от изобразителни и археологически паметници. Сред тях предимство е отдадено на документите с официален характер – лапидарни надписи и монетни изображения, тъй като те предоставят най-обективната информация за почитането на различни божества в града. **Ситуирането на отделните свидетелства в археологическа среда** и оттам - опитът за **сценарна реконструкция** на техния функционален, обреден и семантичен контекст е съществен елемент в проучването, доколкото той се явява като проверка и допълнение към споменатите по-горе данни.

Паралелно с това е извършен **сравнителен анализ** в рамките на привлечените в изследването културно-исторически съпоставки от районите на елинските градове по тракийските крайбрежия, от вътрешността на Тракия, както от Мала Азия (основно от Милет), Атика и други области в континентална Елада, островите и Магна Греция. Този подход позволява да се проследят общите, специфичните и синкретичните феномени, удостоверени в Аполония Понтика и създава възможност за по-широк културно-исторически дискурс, поставен в основата на обобщенията, изводите и хипотезите, предложени в настоящата работа.

Основните проблеми се очертаха около почти липсващите писмени сведения, ограниченото количество епиграфски паметници, повечето без сигурен контекст, недостатъчно прецизираната типология и хронология на монетосеченето, пропуските и непълното публикуване на археологически обекти и находки. Това обстоятелство обуслови хипотетичния характер на някои от изводите. Частичният характер на информацията и редуцирането на броя и хронологическия обхват на привлечените в изследването паметници, предопредели и избора на заглавие – “Богове и обреди в Аполония Понтика”.

Териториален обхват

В изследванията досега се приема, че приблизителните граници на Аполонийската хора и територията под неин контрол се простират от Анхиало на север до споменатия от античните автори $\Theta\upsilon\nu\acute{\nu}\iota\alpha\varsigma \acute{\alpha}\kappa\rho\alpha$ (Strab.; Pseudo Scymn.) на юг. Тези

граница обаче, не би следвало да се разглеждат като константни от гледна точка на динамиката в развитието на града, тъй като в различни исторически периоди той или разширява контрола си над земи на север и юг, или респективно губи позициите си.

Хронологически обхват

Една от ключовите тези, формулирани в хода на проучванията върху крайбрежните райони на Егейско, Мраморно и Черно море, третира заселването на елините по бреговете им през VIII – VII в. пр. Хр. като преломно събитие от гледна точка на културно-историческите процеси в Тракия. Това е моментът, от който насетне най-релефно ще се очертаят достиженията на срещата – сближение между двата социокултурни модела – етносният и полисният. Това, както и датата на основаването на Аполония Понтика, самият край на VII в. пр. Хр., определят изходната хронологическа позиция на изследването.

Феноменът на трако-елинските контакти от друга страна, има своята предистория преди основаването на мрежата от градове по тракийските крайбрежия. Тези обстоятелства мотивират привличането на паралели, датиращи от периода преди елинското заселване, които представят отделни страни от предисторията на контактите с Егейския свят и културно историческото единство между Югоизточна Тракия и Мала Азия с Троада. Такъв ретроспективен подход е необходим с цел да очертае по-ясно спецификата на югоизточната зона на Понтийска Тракия, да проследи и открие някои от ключовите реалности в оформянето и трансформациите на явления от сферата на вярата и обредността на територията на най-значимия елински полис, основан в този район.

Горната хронологическа граница – III в. сл. Хр. е определена от промените в античния свят по това време, които рефлектират в социалнополитическия, културния и религиозния живот на западнопонтийския град. От този период датират подбрани паметници с произход от Аполония Понтика и от нейните контактни райони, които демонстрират трансформациите в култовете на изследваните в темата божества на един късен етап от тяхното развитие, преди утвърждаването и разпространението на християнската религиозност и съответната обредност. Широкият диапазон и спецификата на материалите от това време (особено на нумизматичните), естествено наложиха някои ограничения в изследването. В него са привлечени единични представители на каменната пластика, епиграфиката и монетосеченето на града, които създават възможност да се проследят устойчиви локални традиции в обредността и в почитането на божества, сигурно засвидетелствани в предходния период.

Полис и хѳра. Аполония Понтика и прилежащите територии (с. 11-31)

Проблемите на селищното развитие по понтийските брегове на юг от Стара планина в районите, които принадлежат към територията под контрола на Аполония Понтика или към нейната хѳра са обект на интерес в поредица от изследвания в българската литература.

Въз основа на географските и геоморфоложките характеристики, на събрания археологически материал и данните от античната литературна традиция изследователите обособяват няколко основни района в рамките на споменатите територии.

По отношение на зоната около Бургаския залив до Анхиало е направен изводът, че нейният облик се определя от мрежа от селища, най-вероятно с търговски характер, укрепени резиденции на династи и субпарадинасти (обекта на връх Шилото, тюрсиса край Мандренското езеро), както и от ритуални комплекси и светилища, които свидетелстват за континуитет във взаимоотношенията между елинските заселници и завареното население. В такъв контекст са разгледани обекти като ямното светилище в м. Костадин чешма при Дебелт, което е интерпретирано като топос на сближение между общности, в който елинските апойкисти, в процеса на т.нар. “външна елинизация” усвояват и съизживяват обредност, близка до култа към предците (Тритопадорес) и оформящата се концепция за хероите в самата Елада. Укрепеното светилище в м. Манастир тепе при Акве Калиде (втората половина на IV в. пр. Хр.) свидетелства за един от етапите във взаимодействията при усвояването и развитието на образа и култа на Планинската майка (Кибела), регистриран по-рано в Аполония Понтика. Обектите на връх Шилото в Бургас и край с. Твърдица на юг от Мандренското езеро представят трансформациите в концепцията за Аполон – бога-архегет на заселниците и патрон на милетския град, настъпили през римската епоха.

Районът, в който се намира Аполония Понтика попада в зоната, която в южна посока обхваща възвишенията на Медни рид с непосредствена територия между Росен – Атия – Равадиново. Вероятно основният фактор при избора на място е удобното местоположение и пристанищата, както и наличието на рудни залежи в околността. Очевидно, тези ресурси са били добре познати на елинските заселници вследствие от контактите със Западния Понт в предходните столетия. Богатите рудни находища в Странджанския масив без съмнение определят специфичния облик на селищната система, макар тя да е оскѳдно и несигурно документирана. В този контекст е потърсено обяснение за специфични явления във вярата и практикуваната обредност, чиято най-характерна материална изява са скално изсечените комплекси и погребенията

в долмени. По този начин районът естествено се ситуира в рамките на културно историческото пространство на Югоизточна Тракия, Троада и Анатолия през II – началото на I хил. пр. Хр., в което се осъществява обмен на технологии и знания за минното дело и обработката на метала. Това от своя страна предопределя сходните идейни елементи, залегнали в основата на божеските образи в Аполония Понтика.

Писмените сведения за основаването на града и развитието му в началните периоди са оскъдни. Основната част от изворите съдържат информация за датата на основаването му и за произхода на заселниците. Според Анонимния периплус на Евксински Понт, селището възниква около последното десетилетие на VII в. пр. Хр., или 50 години преди царуването на Кир (ок. 551 г. пр. Хр.?) (Ps. Skymnos 728 – 731; Anonym. PPE, 86). В същото време, споменаването на физика Анаксимандър от Милет (ок. 610–546 г. пр. Хр.?) като ойкист у Елиан (Ael. Variahist. 3, 17) измества събитието в по-късно време.

Писмените източници съобщават и за съществуването на второ селище в района – Антейа (Антиум), основано с участието на милетски и фокейски апойкисти (Steph. Byz. Ethn. S. v. 96, 2), чиято локализация се търси на територията на нос Атия, разположен на север от Созопол. Резултатите от археологическите проучвания от своя страна потвърждават тезата, че и двете места са заселени синхронно. Според някои изследователи, селищата по-късно са обединени с участието на апойкисти от споменатите в изворите йонийски градове под ръководството на Милет.

С оглед изясняването на очертаните дотук противоречия в писмените извори по отношение статута и устройството на Аполония Понтика в началните етапи от съществуването ѝ, проблемът е поставен в контекста на дискусията за смисъла и съдържанието на термините *emporion*, *apoikia*, *polis*, прилагани като обозначения на новоосновените елински колонии. Изследването в тази част е основано върху въведения в последните години метод, наречен анализ на световните системи (*world-systems analysis*) (по Graeves 2010, 138-141). Според него, елинската колонизация се осъществява в няколко етапа: предколониационен – създаване на информационна мрежа; „емпорион“ – мрежа за обмен на луксозни изделия, засвидетелстван чрез трайни поселения, понякога със смесен характер; „апойкия“ – военнополитическа мрежа, с доминиращи белези на елинската култура в култовата и в гражданската уредба; „пълна асимилация (*full assimilation*)“ – цялостно усвояване на територията в рамките на същинския полис, т.е. създаване на мрежа за обмен на масова продукция, окончателно оформяне и конституиране на полисните институции и на полисната хора.

Със съответната критичност³ към прилагането на метода, в конкретния случай на Аполония Понтика може да се твърди, че за периода от II – началото на I хил. пр. Хр. са налице няколко групи свидетелства за съществуването на предколониални контакти (т.е. „информационна мрежа“), които се осъществяват в зоната на Източното Средиземноморие (Югоизточна Тракия, Троада, Анатолия и минойско-микенските центрове по Егейските острови и сушата).

По отношение на следващите две фази – т.нар. емпориален етап и „*апойкия*-та“ е направен изводът, че двете синхронно съществуващи селища, документиращи в античната писмена традиция и чрез археологическия материал от края на VII – началото на VI в. пр. Хр. – едното на територията на съвременния град Созопол и второто, на нос Атия (отъждествявано с Антейя), вероятно са играли роля в условно определения в литературата „емпориален“ период (период на обследване), непосредствено преди същинското конституиране на *апойкия*-полис, Аполония Понтика.

Това логично разрешава противоречията по отношение на датата на основаването на дъщерното селище (в края на VII в. пр. Хр. или 50 години по-късно), възникнали от сведението за участието на йонийския физик Анаксимандър като ойкист (реален или легендарен). Неговото споменаване е интерпретирано в контекста на цялостната организация на *апойкия*-та – утвърждаването на *nomina*-та и устройството на урбанизираното пространство, в което са определени участъци за хората и боговете. Този етап се разполага в рамките на едно поколение, след като първоначално основаната селищна структура (структури?) вече е изпълнила мисията си в процеса на т. нар. адаптация и усвояване на пространството. Към това време трябва да се отнесат и данните за разширеното участие на милетски и родоски заселници (Steph. Byz. Ethn. 106,1), които въпреки закономерните сътресения, документиращи в пасажа на Аристотел (Aristot. Polit. 1303 a, 35-38 – Bekker), заедно с предшествениците си образуват неразделна част от новоосновения град.

Изборът на Анаксимандър като ойкист очевидно не е случаен, а е обусловен от основните акценти в учението му за изначалността на безкрая (ἀλείρον), които се интерпретират като опит за разрушаване на йерархизирания Космос на Теогониите и като проекция на институционализираното пространство на човешкия космос. Всичко

³Graeves 2010, 138 прави уговорката, че не винаги е задължително „предколониалните“ контакти да доведат до създаването на *емпориони*, както и *емпорионите* не винаги преминават в етапа на *апойкия*-та и респективно на полиса. В допълнение, достоверността на голяма част от писмените сведения е спорна, предвид отдалечеността във времето между описваните събития и описващите ги, както и възможния субективизъм на пишещите.

това потвърждава ясно очертаната в изворите функция на ойкиста в гражданското и сакралното конституиране на дъщерните селища и по отношение на Аполония Понтика.

ПЪРВА ГЛАВА. АПОЛОН

I.1. Богът-архегет (с. 32 – 46)

В тази част на работата са проследени и подложени на анализ основните хипотези, свързани с произхода и същността на Аполоновия образ. Предложена е хронологическа и пространствена стратиграфия на сведенията, чрез които е потърсено обяснение за централната позиция на Аполон като предводител на заселниците в мащабната кампания по усвояване на нови земи от VIII в. пр. Хр. насетне. В този контекст предложената от М. Детиен (1998) реконструкция на функционалните характеристики на бога като „откривател на нови пътища и водач” - ἀγυιεύς, създател, основател, организатор на пространството, който поставя „първия камък на сградата (съзиданието)” на свещената територия (оракула и храма), на покровителя, отблъскващ злото (Ἀποτρόπαιος), Ἀλεξίκακος (защитник от злото) и Προστατῶριος (застъпник) логично обуславят неговата роля в кампанията по заселването. В същото време, тези общи функции са разгледани във връзка с конкретната културно-историческа обстановка на йонийските метрополи, в случая – на Милет и Дидима, в която протича оформянето на божеския образ.

Един от съществените аспекти в него, вероятно синтезиран на територията на Мала Азия е соларната същност на Аполон, отразена в надписа от Березан (VI в. пр. Хр.). Друга страна от образа на бога, очертана чрез споменаването на „мъдрия Делфин”, свидетелства недвусмислено за връзката с Делфи и с функциите му на организатор на космоса и социума. Третата характеристика се открива в образа на „благосклонния Стрелец”, носещ дара на изцелението (спасението - ἰητήρως). Това определение директно кореспондира с един от епитетите на Аполон (Иетрос), добил популярност в няколко йонийски града по бреговете на Понта – Бористене, Олбия, Пантикапей, Фанагория, Мирмикей, Хистрия и Аполония Понтийска. В изследването е дискутиран обстойно неговият избор и са изследвани причините за приемането му в Аполония Понтика. Направените в тази връзка изводи са следните:

Появата на епитета на бога-архегет на милетските заселници е обяснена чрез неговата смислова и функционална близост с делфийското назоваване Феб и съответно, в контекста на ролята на Аполон като покровител в начинание, изравнено символно със състоянието на преход (между живота и смъртта) и на необходимостта от ново структуриране на овладените пространства.

Възприемането на обозначението Иетрос, различно, но смислово равнозначно на делфийското, насочва към връзката на божеството с друг значим център на Аполоновия култ – светилището в Дидима, разположено на територията на метрополията Милет, което осъществява сакралното ръководство в колонизацията.

Йонийските заселници пренасят в новоусвоените територии именно комплексния, универсален аспект на бога, кодиран в дискутирания епитет, който със слънчевите си характеристики е поставен в центъра на Космоса и социума.

Един от мотивите за избора на Аполон Иетрос като сакрален архетип на заселниците, основали Аполония Понтика, може да се търси и в сходните представи за бога, оформени на територията на прословутото Дидимско прорицалище – място, чийто скален облик и легендарна митография имат близки успоредици в района на Югоизточна Тракия.

I.2. Изображения и символи на Аполон (с. 47 – 61)

В частта е проследена изобразителната поява на официалния патрон на полиса. Като отправна точка в изследването на проблема са използвани две скулптурни произведения - архаичната статуя на мъж от Атия и дървената статуетка (курор) от акваторията на Созопол, които някои изследователи определят (с известни условности) като ранни образи на бога (от VI или началото на V в. пр.Хр.), предшествващи прочутата статуя от атинския ваятел Каламис, известна от писмените източници и монетни изображения. Поставеният въпрос, дали най-древните образи на Аполон в града са статуарни или символни е разгледан чрез анализа на нумизматичния материал, по-точно чрез символите, които се появяват в различни емисии (от VI - началото на V докъм средата-втората половина на IV в. пр. Хр.) в монетосеченето на Аполония Понтика.

Като такъв символ са интерпретирани отливките с форма на **стрели**, определени като „домонетни разменни средства”, използвани в районите на елинските колонии по Северния Понт – Березан/Олбия, по крайбрежието на Добруджа - Хистрия, Оргаме и между Одесос и Аполония Понтика на юг. В тази връзка е направен изводът, че тяхната сравнително кратка употреба на паричния пазар и синхронната им циркулация заедно с ранните монетни емисии на Аполония може да се обясни с функционирането им едновременно в паричното обращение и като вотивни дарове.

По отношение на семантиката на стрелите-пари е обобщено, че в ранния период на появата им образът на стрелата – слънчев лъч е виждан като код на соларния бог – Аполон. В такъв случай внушенията на изделията, вероятно предназначени основно за търговия между завареното население и заселниците, очевидно са били еднакво

понятни и сред йонийците и в етносна среда, в която възникват техните дъщерни поселения.

В изследването са приведени аргументи в полза на хипотезата, че изобразяването на най-популярната емблема – **котвата** върху монетите на Аполония, също може да се постави във връзка с Аполон. По отношение на нейната семантика е предположено, че символът вероятно кодира идеята за сотерическия аспект и функции на бога, които са една от страните в комплексния образ на Лечителя/Спасител. В същия контекст е интерпретиран и знакът “**свастика**”, отпечатан върху реверса на сребърните драхми и хемиоболи, комбиниран с котва на аверса. Той е разгледан в аспекта му на соларен символ, съпоставим с лъчистия кръг или т. нар. “колело със спици” върху монетите на други понтийски градове - Хистрия, Олбия, Еминак и Месамбрия.

По отношение появата на друг образ в аполонийското монетосечене – глава на Горгона Медуза върху реверса на драхми и хемидрахми по родоски стандарт, са приведени аргументи в полза на становището, че той заменя свастиката върху реверса на предходния тип. Впоследствие, към средата на IV в. пр. Хр. той измества котвата и се появява върху аверса на монетите. Изследването на образа в развитие, както и на неговата семантика е основание за предположението, че той също е във връзка (но не равнозначен) на Аполоновия. В контекста на общоизвестните апотропеични функции на Горгонейона в античния свят, хтоничните конотации на Горгоната могат да се разглеждат в сближение с добре удостоверения древен аспект на Аполон, обозначен в литературната традиция с епитетите *Ἀλεξίκακος* и *Ἀποτρόλαιος* (Aristoph. *Vesp.* 161).

В заключение е направен изводът, че монетните изображения върху разгледаните емисии на Аполония Понтика – стрела, котва, свастика, глава на Горгона Медуза или на Аполон, представена в профил или анфас, би трябвало да се тълкуват в единен семантичен код, обвързан с внушенията на обобщената Аполонова идея, оформена във взаимодруствените райони по северните и западно понтийските крайбрежия.

I.3. Градът, храмът и статуята (с. 62 – 84)

В тази част на изследването са привлечени и анализирани всички известни досега данни от археологическите проучвания, епиграфиката и писмените извори, които съдържат информация за градоустройството на античната Аполония Понтика и по-специално, за локализацията на свещения участък (храм) на бога-патрон Аполон. Подборно са дискутирани и са обобщени досегашните становища по отношение на местоположението му. При анализа на проблема са отразени и публикуваните до момента резултати от най-новите археологически проучвания на съвременния град и на остров Св. Кирик. В този контекст е предложен подробен анализ и реинтерпретация на

документа, който дава най-подробни сведения за храма на Аполон – декрета на Хегесагор от Истрия (IGBulg., N 388 bis). Въз основа на данните от гореспоменатите източници, както и от топографията и геоморфологията на града и на прилежащите острови са предложени следните изводи:

Следвайки логиката на „центробежния” градоустройствен модел, документиран в повечето изследвани колонии, очевидно теменосът на Аполон Иетрос е конституиран като сакрален център още от основаването на Аполония Понтика. Този начален момент (VII-VI в. пр. Хр.) съвпада както с датировката на комплекса на остров св. Кирик, така и с тази на структурите, открити в централната част на Созопол. Това означава, че районът на полуострова и съвременният остров (св. Кирик) са заселени синхронно и оформят градска територия, устроена в съответствие с единна урбанизационна концепция, заложена още при първоначалната уредба на града.

Въпросът за локализацията на Аполоновото свещено място е дискутиран в контекста на политическите и идеологически изменения в полиса, които настъпват от V в. пр. Хр. насетне. Последствията вероятно рефлексират и в сакралната сфера, като промените са косвено удостоверени в сведенията за издигане на внушителната статуя на патрона на града, дело на известния атински ваятел Каламис. Предвид значението и функцията на произведението в идеологическата система на полиса е допуснато, че реорганизацията може да се търси и в изграждането на нов храм на Аполон, където е било поставено емблематичното изображение.

Има основания да се предположи, че през III – II в. пр. Хр., откогато датират повечето известни надписи за Аполоновия храм, на територията на Аполония Понтика съществуват две свещени места на бога-патрон. Едното от тях е ситуираният в рамките на града храм, който изпълнява функцията на градски архив през елинистическата епоха. Вторият очевидно остава извън крепостната стена и по тази причина е бил подложен на „светотатства” от страна на месамбрийците, както свидетелства IGBulg., N 388 bis.

Местоположението на храма на Аполон в Аполония Понтика е в пряка връзка с евентуалното възпроизвеждане на статуята на бога върху монетните емисии от III – II в. пр. Хр. Проблемът е дискутиран обстойно в контекста на динамичните политически събития в региона през разглеждания период, които нееднократно поставят града в кризисни ситуации. Това създава възможност за формулиране на следните хипотези:

Изобразяването на статуята като символ с особено сакрално значение за аполонийците върху монетните емисии от III - II в. пр. Хр., както и появата на придружителен надпис ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΙΑΤΡΟΥ е обяснена с необходимостта да бъдат

изтъкнати добре познатите характеристики на бога-покровител заради значими политически събития.

Появата на статуарното произведение върху монетите на града може да се постави в пряка връзка с евентуални реконструкции на храмовете, издигане на статуи и/или други обредни действия, по повод избавлението от поредната заплаха под покровителството на Аполон “Спасител”, “Отблъскващ злото”. По всяка вероятност, образите върху някои от разгледаните монетни емисии възпроизвеждат не Каламисовия прототип, а свободни статуарни реплики, изработени и поставени в храма по различно време и повод.

I. 4. Развитие на Аполоновия образ през римската епоха (с. 85 – 99)

Целта на изследването в тази част е да се проследи и анализира развитието на Аполоновия образ и идея, отразени в изобразителните и епиграфски паметници от късната елинистическа и римската епоха. В него са привлечени паметници както от Аполония, така и от териториите на Бургас и Анхиало, които в по-ранните периоди са под непосредствения контрол на полиса. Това се налага заради оскъдния брой на свидетелствата от самия град - факт, който има своето обяснение във второстепенните му позиции в контекста на римската политика в района и вследствие от сътресенията след опустошителния поход на Марк Лукул. Изводите, направени въз основа на привлечения материал са следните:

В основната си част, разгледаните посвещения на Аполон са свързани с представителите на т. нар. одриско-сапейска династия, която има значително участие в политическите процеси в региона до и малко след средата на I в. През първите векове на новата ера почитането на бога-патрон на Аполония е устойчиво съхранено както на територията на самия град, така и в района, в който понастоящем Анхиало се налага като център. В същото време, посвещенията от Реметалк II, неговия стратег Аполоний и евентуално Реметалк III, са свидетелства за популярността на култа сред тракийската аристокрация.

Анализът на формулите и епитетите, употребени в посвещенията очертава няколко съществени характеристики в образа на Аполон през римската епоха – като могъщ покровител, назоваван в надписите с локалния епитет “Карсенос”, “θεός μεγάλος”, или Πατρώος, който във върховенството си е изравнен със Зевс.

Малкото запазени образи на Аполон в каменната пластика от района на Аполония Понтика и Анхиало представят бога в аспекта му на Китаред, изобразяван с лира в ръка. В монетосеченето този иконографски тип е документиран само с един екземпляр от времето на Луций Вер (161 – 169 г.), докато в други емисии на същия

император, както и на Септимий Север (193 – 211 г.), той най-често е изобразяван с клонка и патера.

Известните до момента изображения на Аполон като Китаред се срещат върху оброчни плочи и статуарна пластика с датировка I – II в. През III в. те са изместени напълно от образа на конника, назован Аполон в надписите (Приложение, табл. V,1,2). Развитието на тази иконографска схема би могла да подсказва евентуално “тракийския начин” за визуализиране на идеята, която разкрива същността на “великия бог”, организатор на Космоса и демиург, защитник и покровител на аристократите.

Разгледаните паметници от късноелинистическата и римската епоха очертават ясно настъпилите трансформации в Аполоновия образ. Те разкриват както синкретизма, характерен за II- III в. сл. Хр., така и универсализираната концепция за “отечествения” бог – архегет, възприеман със слънчевите си, аристократични черти като носител на идеята за смъртта – очищение.

ВТОРА ГЛАВА. ЖЕНСКИ БОЖЕСТВА В АПОЛОНИЯ ПОНТИКА

В тази глава са дискутирани почитаните на територията на Аполония Понтика женски божества – Кибела, Артемида Пития, Афродита Сирия, Хеката, Ге Хтония и Теа Малофорос. Тъй като в античните литературни източници липсват каквито и да било сведения по въпроса, в изследването са привлечени основно изобразителни, епиграфски и археологически свидетелства за изброените богини и за свързаните с тях теменоси, част от които са документирани по археологически път.

По отношение на разпределението им в хронологически план трябва да се отбележи определеният превес на паметниците от предримската епоха. За разлика от пълното отсъствие на изображения и/или символи на женски божества в аполонийското монетосечене до римската епоха, през II-III в. в монетните изображения навлизат образите на Хигия (заедно с Асклепий), Атина Промахос, Кибела и Трите нимфи. Въпреки вероятността те да отразяват устойчивостта на религиозни представи от предходната епоха, фактът, че появата им е обусловена не само от локалните традиции, но и от религиозните приоритети на империята със съответното отражение в императорското монетосечене, налага те да бъдат използвани частично, или да останат извън обхвата на настоящото изследване.

II.1. Кибела и Артемида Пития (с. 101 – 116)

Образът на Кибела е най-ранното свидетелство за едно от почитаните божества на територията на Аполония Понтика. Той се появява върху три стели, датирани към края на VI до средата на V в. пр. Хр. – две от тях открити района на ранно-християнската базилика в центъра на съвременния Созопол, а третият в пристанището

на града. Наблюденията върху иконографията на изображенията в трите релефа са поставени в контекста на проблема за оформянето и развитието на образа на Планинската майка и неговите локални особености. Постигнат е изводът, че дискутираните паметници от Аполония Понтика отразяват оформената на територията на йонийските градове представа за божеството и визуализират първоначално аниконичната идея за *Ματαρ* или *Μετηρ* (*Kubeleya*) - названия, които я свързват недвусмислено с планината като неин образ и място на богопоява. Фактът, че оброчните плочи с образа на Планинската майка, които възпроизвеждат скална храмова фасада в умален модел се появяват за първи път през VI в. пр. Хр. едновременно в метрополиите и в дъщерните градове, неминуемо поражда въпроса, дали образът на фригийската Майка е бил непознат за йонийците в по-ранните периоди. Един от отговорите би могъл да се потърси както в контекста на добре удостоверените ранни контакти на йонийските градове с Фригия и Анатолия, така и в хипотезата за ранното сливане на две близки по характер хипостази – едната елинска, другата малоазийска, която в крайна сметка е обозначена с името Артемида.

Очевидно позицията на градовете по крайбрежието на Пропонтида и Южния Понт като “пункт на по-близки и продължителни контакти с Фригия” играе съществена роля в оформянето и разпространението на разгледаната иконография на Кибела в метрополиите. В този контекст се ситуира и Аполония Понтика, чието географско положение я превръща в неразделна част от културно-историческите характеристики на очертания район. В тази връзка е направен изводът, че иконографията на разгледаните релефи е резултат от елинизацията на скалния образ на богинята, която се осъществява най-рано на територията на крайморските елински поселения в Тракия. Идейните пулсации и иконографските заемки са доловими също и в някои паметници, създадени и разпространени в етносна среда преди и по времето, когато Тракия става римска провинция. Това от своя страна се тълкува като “повторно завръщане на божеството в Тракия” след неговата елинизация.

Устойчивостта в почитането на планинската Майка – Кибела на територията на Аполония Понтика може да се проследи чрез малобройни, но красноречиви свидетелства - монетните емисии на града от времето на Фаустина Млада (161 – 180 г.), названието “*γᾰλλᾰροί*” в списъка с членове на Дионисово сдружение от III в. и графита с посвещение на Артемида Пития от елинистическата епоха.

В тази връзка подробно е дискутиран един епизодично споменаван досега документ, запазен единствено в преписа на В. Миков – графитът с посвещение на Артемида Пития. Въз основа на палеографските особености и привлечените паралели

от Олбия, Милет и Дидима надписът е датиран в III – I в. пр. Хр. Предложени са няколко варианта за интерпретация на текста, поставени в контекста на връзката между почитането на Артемида Пития и мистериите на Кабирите, удостоверени в надписи от Дидима. На тази основа е формулирана хипотезата, че името и епитетът на божеството назовават елинизираната в малоазийска среда представа за Планинската майка – Кибела, поставена в паредрия с Аполон чрез епитета Пития.

II.2. Афродита Сирия (с. 117 – 124)

По време на проучванията на територията на Стария град през 2000 г. в югоизточната част на полуострова Скамни, на мястото на Старата дърводелна в района между ул. Св. Св. Кирил и Методий и Крайбрежната алея са разкопани архитектурни останки, определени като светилище на Афродита Сирия. Основание за този извод е откритото в рамките на комплекса дъно от чернофирнисов скифос, върху което е нанесен графит с посвещение, разчетено като: Ζᾶμοι ἀνέθηκεν Ἀφροδίτῃ Συρίῃ. Сградата е проучена частично, тъй лежи под елинистическа структура от III – II в. пр. Хр., която определя и *terminus ante quem* за споменатия комплекс, а част от съоръженията са инкорпорирани в средновековната крепостна стена.

Данните за почитането на Афродита Сирия и за светилището ѝ от V в. пр. Хр., проучено в града са разгледани в контекста на паралелните свидетелства от Березан – Олбия и на сведенията от писмените извори, които очертават евентуалните райони, в които е удостоверен култът и/или произходът на богинята. Предложен е изводът, че появата на култа още през V в. пр. Хр. и неговото по-късно съществуване, документирано в Бизоне и във вътрешността на Тракия (Филипопол), потвърждават изказаните от Кацаров и по-късно от Венедиков хипотези за ранното присъствие на източната богиня в Тракия. Вероятно това се случва чрез посредничеството на западнопонтийския град, който играе съществена роля в проникването и усвояването на идеята.

II.3. Хеката (с. 125 – 134)

Вторият теменос, проучен в рамките на Стария град е разположен в югоизточната част на полуострова Скамни, непосредствено между късноантичната и средновековната крепостни стени. Според първоначалните данни в публикацията, дължината на комплекса от запад достига до 18.50 м., а в него е включена сграда с *екседра* и преддверие от юг, където най-вероятно е бил и входът ѝ. В южната част е идентифицирана основа на олтар, изградена от дялан камък с по-ситен пълнеж, близо до която е открита *in situ* база от статуя с надпис “Ἀρτεμίδωρος Ἐκάτη”. Допълнителните стени от юг и запад ограждат участък, разположен в южната част на комплекса. В

близост до запазения югозападен ъгъл е била документирана кръгла структура (?), сред развалините на която са открити два надгробни камъка. Датировката на комплекса се отнася към края на III – началото на II в. пр. Хр., а откритите в него материали са теракоти, монети, чернофирнисова и местна керамика, фрагменти от зооморфен кернос и глава на брадат мъж, изработена от камък.

Текстът върху базата от статуя е интерпретиран като посвещение на Хеката от лице с теофорно име “Ἄρτεμιδωρος”, факт, който отразява синкретизма между Хеката и Артемида. Паметникът е единственото епиграфско свидетелство за почитането на богинята на територията на Аполония Понтика. Това в известен смисъл отговаря на очакванията, тъй като култът на богинята е засвидетелстван предимно в малоазийските райони, в самата метрополия Милет и по островите в Егейско и Тракийско море, за разлика от по-ограниченото му разпространение в континентална Елада.

По крайбрежието на Западния Понт, култът на Хеката съществува в още един милетски град – Одесос, откъдето е известно нейно светилище, локализирано северно от Римската баня. Проучената сграда е сходна с аполонийския комплекс като датировка, ориентация, форма и план, както и с наличието на надгробни паметници с по-ранна дата (IGBulg., 101 ter). За разлика от Аполония, в Одесос богинята е почитана паралелно с Херос Карабасмос, за което свидетелстват откритите в светилището оброчни плочи с изображения на двете божества (IGBulg., 88 bis; 101 ter; 78 bis).

В изследването данните от тези два комплекса са интерпретирани в контекста на многобройни сведения за почитането на богинята, преимуществено в малоазийските райони, в самата метрополия Милет, в някои от дъщерните ѝ градове и по островите в Егейско и Тракийско море. Привлечени са и са анализирани както изобразителни, така и литературни сведения за същността и характера на култа към Хеката на различни места в античния свят и в различни периоди. На тази основа е направен изводът, че част от данните очертават ясно синкретизма на богинята с Артемида – явление, характерно за елинистическата епоха. От друга страна, опитът за ретроспективна реконструкция на образа, разкрива архаичните обредни позиции на Хеката, които предават нейния основен аспект на демон - посредник, психопомп, *propolos*, водач в мистериалните посвещения.

II. 4. Ге Хтония и Деметра Малофорос (с. 135 – 148)

В тази част са дискутирани и интерпретирани два епиграфски документа, публикувани от проф. Г. Михайлов и проф. В. Велков – надписът, който свидетелства за мегарон на *Ге Хтония* от Аполония Понтика (V – IV в. пр. Хр.) и посвещението на *Тea Малофорос* от Анхиало (III в. сл. Хр.). Въз основа на привлечените и анализирани

писмени и епиграфски документи за същността на божеството, за разпространението и характера на култа, както и на епитета Хтония е оформено становището, че назоваването *Ге* в аполонийския надпис представя универсализираната концепция за майката-земя, персонификация на самия космос с неговите живителни и разрушителни сили. Същевременно, известния само от два надписа (от Аполония и остров Миконос) епитет Хтония, очевидно акцентира върху една от изоморфните същности на богинята – нейната “тъмна” страна, която, поставена в мистериален контекст, може да се схваща и като източник на богатата в Отвъд.

Тази хипотеза намира подкрепа в анализираният фрагмент от съчиненията на Ферекид от Сирос, които са единственият писмен извор, съхранил теонима в комбинация с епитета. В светлината на идеите на Ферекидовата космогония, образът е интерпретиран като отражение на двуприродната същност на богинята - невидимата, отвъдна Хтония и видимата, земна Гея, и във връзка с визията на автора за душите – демони, чието раждане и отпътуване се извършва в дълбините, пещерите, процепите, входовете и вратите в недрата на Хтоноса. В контекста на тази реконструкция се вписва и споменатият в надписа мегарон, който съдейки от епиграфските и археологическите паралели с комплекса в Хиераполис във Фригия, очевидно играе роля в пречистващите обреди и прорицанията както на Хтоничната Гея, така и на бога-патрон, Аполон Иетрос.

При интерпретацията на посвещението на *Tea Малофорос* от Анхиало е направен преглед и обобщение на всички становища по отношение на теонима и епитета, отразени в историографията до момента. На тази основа е предложено тълкуване, което поставя назоваването *Tea* в Елевзински контекст като обозначение на хтоничния (отвъден) аспект на богинята, неосезаем и недостъпен за непосветените, огласяван чрез назоваването Коре при появата ѝ във видимия свят. Привлечените паралели с данните от комплексите на Зевс Мейлихиос, Малофорос и Хеката в Селинунт (Сицилия) и от сакралния календар от остров Миконос, създават възможност за интерпретация на епитета *Малофорос* в контекста на аналозиите с обредите на *Ге Хтония* и *Зевс Хтониос*, която характеризира божествата като ритуално очистващи (и пречистени) чрез руното.

ТРЕТА ГЛАВА. ПРАЗНИЧНА ОБРЕДНОСТ

В началото са очертани затрудненията при изследването на празничната обредност на територията на понтийския град, породени от няколко обстоятелства. Първото се състои в оскъдното количество епиграфски свидетелства, които по принцип биха могли да предоставят най-обективната и пълна информация за обредната система в Аполония Понтика. Единствените документи, на които се опира изследването са споменатият месец Мунихион във фрагментарен надпис на „Котис, син на Тарулас“,

сведението за празнуването на (вероятно градските?) Дионисии през II в. пр. Хр. в декрета на Хегесагор от Истрия (IGBulg., N 388 bis) и списъка на членовете на Дионисово сдружение от III в.

Привличането на косвени свидетелства от просопографията и съответно, тяхната интерпретация като отражение на някои традиции в календарно-празничната система и/или на участието на определени граждани на полиса в специфична обредност трябва да бъде извършено със съответните уговорки. Същите уговорки са валидни и за другата група използвани извори - изобразителните паметници. Причината за това е изтъкнатата нееднократно в изследването условност на сюжетите и схемите, които в повечето случаи трудно могат да бъдат отнесени еднозначно към обредност, свързана с конкретен празник. Посочените обстоятелства обуславят хипотетичния характер на изводите, направени в следващите две части.

III.1. Сакралният календар (с. 149 – 155)

Въз основа на извършения преглед на календарната система в йонийските малоазийски полиси в съпоставка с атическата, с данните от няколко града – Олбия, Одесос, Дионисополис и Хистрия и анализа на сведението за наличието на месец Мунихион в надписа от Аполония е направено предположението, че първоначално западнопонтийският град, по подобие на изброените дъщерни на Милет градове приема милетския календар. Въвеждането на атически месец е разгледано като частична реформа, извършена под натиска на външни обстоятелства в периода на нарастващо влияние на Атина. Тя по всяка вероятност не засяга същността и характера на обредите, извършвани в първия месец от милетската година – Тауреон, в чест на централното божество – Аполон. Допуснато е също, че в рамките на този сакрален месец са практикувани и обреди, които имат известни аналогии с тези на атическата Артемида Мунихия (Хеката).

III. 2. Дионисови обреди в предримската епоха (с. 156 – 179)

Задачата в тази част на изследването е да проследи и анализира появата и развитието на Дионисовия образ, култа и обредността на територията на Аполония Понтика в предримската епоха. Анализът на проблема е затруднен както от малобройните епиграфски данни, така и от усложнената ситуация в смесената среда на контактните зони по понтийското крайбрежие, белязана от синтез на местни и чужди култове, които при това не остават статични във времето, а подлежат на трансформации.

Почитането на Дионис в предримската епоха, удостоверено в декрета на Хегесагор е разгледано във връзка с поредица от сцени върху рисувани съдове от

Аполония Понтика и от некропола в м. Сладките кладенци в Бургас, в които богът участва в театрализираните обреди (включително епифания), илюстриращи различни моменти от Дионисовите празници, известни от писмени извори.

Съществено наблюдение е направено по отношение на някои особености в изобразителния текст, които се изразяват във взаимната заменяемост и/или преплитане на елементи, персонажи, атрибути и символи, присъщи както на Дионисовата, така и на Аполоновата иконография. Тези особености са проследими в оловните амулети с форма на бичи глави (IV в. пр. Хр.) от Аполония Понтика, Одесос и Олбия, в обредното равнопоставяне на двете божества чрез епиграфски документираното жертвоприношение на бик и в монетната емисия от времето на Септимий Север, представяща Аполон, яздещ грифон в иконография, идентична на изображенията върху няколко рисувани съда от некропола на града от IV в. пр. Хр. Тези обобщения са основание за извода, че Дионисовата образност е изява на едно от множествените проявления на Аполон, това на **бога в обреда**, поставен извън сферата на официалния култ.

С оглед избягването на евентуалните недоразумения по въпроса „кой Дионис е бил почитан в Аполония Понтика“ в изследването са направени следните обобщения:

Съдейки от привлечените епиграфски и изобразителни данни, богът е бил почитан в рамките на празници като Градските Дионисии (вероятно също Антестериите? и Ленеите?), познати основно в техния атически вариант. Върху разгледаните изобразителни екземпляри Дионис е представен в елинската си иконография, което логично води до предположението, че сцените визуализират открита оргиастична обредност, вероятно подобна на тази, в която участва скитския цар Скил в Олбия, според разказа на Херодот (Herod. IV, 79-80). В допълнение, една част от анализирания материал свидетелстват за равнопоставянето Аполон – Дионис, което е достижение на Делфийската реформа и следователно, на елинизацията на образа.

В същото време трябва да се отчете и убедително доказаната теза, че „Дионис е субект на очевидно сборна и многовариантна митология“, а „елинският Дионис е краен, т.е. синтезиран резултат от елинското мислене“. В този смисъл, по-същественният въпрос е „не откъде е дошъл елинският Дионис в Елада“, а какви са „съставките на божествената персонификация“(Фол 1991, 13-14).

От предложения опит за реконструкция на част от реалиите, които принадлежат към кръга на Дионисовата обредност е ясно, че в тях са налице редица синтезни явления, обусловени от специфичната културно-историческа позиция на Аполония в контактната трако фригийска зона. В контекста на предложените дотук изводи,

становището за пренасянето на “бакхическите черти в култа на Дионис” от Мала Азия, изразено от Русяева (1992, 96) изглежда неприемливо. По-вероятна е хипотезата за елинизацията на сходни реалии от предполисната древност, но по “йонийски” начин – процес, който от своя страна оформя локалните специфики, забелязани при анализа на материалите от Аполония Понтика.

III. 3. Списък с участници в Дионисов тиас от римската епоха (с. 180 – 202)

Паметникът, обект на изследване в тази част е открит в Созопол, без да е известен контекстът му (IGBulg. I, 370, № 401). Той представлява списък на “бакхически тиас”, според коментара на Mihailov (IGBulg. I, 371), датиран най-общо в римската епоха. Характерът на документа го вписва в контекста на поредица от подобни свидетелства, разпространени предимно в районите на Мала Азия, част от островите, Тракия, Тесалия, Беотия и Италийския полуостров.

Проучването на списъка с имена и длъжности на участници в Дионисово сдружение от римската епоха е извършено благодарение на натрупания значителен обем книжнина – публикации и студии, застъпени в българската и чуждестранната литература, които отразяват основателния интерес към проблематиката от началото на миналия век досега. Задачата, поставена в настоящото изследване е да събере и подложи на критичен анализ всички формулирани до момента възгледи. Това от своя страна открие ясно съществуващите трудности при дефинирането на мистериалните сдружения и категории и невъзможността за тяхното унифицирано тълкуване, приложено към на пръв поглед сходни, но с различен културно-исторически контекст документи. На тази основа са предложени следните изводи:

Титлите и длъжностите, отразени в надписа от Аполония Понтика обозначават степени на посвещение, ролите и функционалните характеристики на участниците в Дионисовото сдружение, което действа на нейната територия през римската епоха.

Съпоставките с изобразителните свидетелства от града и с данните за подобни колегии от районите на Тракия, Тесалия, Беотия, Мала Азия и Италийския полуостров, съдържат възможности за реконструкция на ритуали, в които присъстват устойчиво съхранени елементи от нелитературните Дионисови тайнства. Един от примерите е представата за пещерата като древен езотеричен символ и място за посвещение, а другият – някои от обредните инструменти и действия, описани от Демостен във връзка със Сабазиевите шествия в Атина, в които ключов момент е пречиштането на обредниците „с кал и трици“.

В същото време, споменаването на длъжности от номенклатурата на официалните култове в редица надписи (включително и този от Аполония Понтика)

отразяват настъпилите през елинистическата и римската епоха промени, които се състоят в поставянето на култа и дейността на сдруженията под контрола на официалните градски власти и/или на императора.

В този контекст е преразгледана тезата, която застъпва разделянето на “орфическите” и “неорфическите” Дионисови мистериални практики, присъщи на един или друг вид колегия. В изследването е обосновано становището, че не наименованието на сдружението или споменаването на епитетите на божества, известни от литературните сведения с орфически характер, определят същността на обредните практики. В случая решаващи се оказват възможностите за запазване на затворения характер и ограничения брой членове на някои сдружения от една страна, и попадането на други под контрола на официалните власти от друга - обстоятелство, което е неизбежно заради локализацията на последните на територията на по-големите градски центрове.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. ПОГРЕБАЛНА ОБРЕДНОСТ

Известните до момента данни за погребалните ритуали в Аполония Понтика представляват значителен дял от сведенията, които се отнасят до обредната система. Проучването на некрополите на града има богата история, която започва непосредствено след Освобождението на България и продължава до ден днешен. За съжаление, след излизането на тома „Аполония” през 1963 г., следващите етапи от проучванията остават частично публикувани в обзорни студии или статии. Появата на изчерпателни публикации на отделни сектори от некропола създаде предпоставки за запълване на информационния „хиатус” и за сравнително правдоподобни изводи по отношение на териториалното разположение на некропола през различни периоди, на вътрешната му организация и на ритуалите като отражение на социалната структура в полиса, на специфичните есхатологични представи и обредното поведение. Въпреки това, предложените анализи и изводи ще останат в рамките на хипотезите до цялостното публикуване на материалите и тяхната статистическа обработка.

IV.1. Некрополите на Аполония Понтика (с. 203 – 224)

В частта е извършен подробен преглед, анализ и реинтерпретация на съществуващите становища по отношение на границите и локализацията на отделните участъци от некропола (некрополите). Данните са обобщени и разгледани в контекста на измененията в същинската територия на града и неговата хѓра.

Според събраните до момента данни некрополът (некрополите) на античната Аполония се простират върху приблизително 5 километровата ивица от малката река, която се влива в морето при къмпинг “Градина” на север, до къмпинг Каваците на юг,

докато територията на запад е определена чрез документираните съоръжения по възвишенията Мапите, Шарлан баир и Пейчов мост. През елинистическата епоха гробните участъци се изместват в близост до или непосредствено в града (Морската градина).

Засега местоположението на най-ранния некропол на Апология Понтика не е установено. Наблюденията на Съор от началото на века (1924, 109 – 129) са основание за становището, че ранният участък, просъществувал в продължителен период, е бил разположен на съвременния остров Св. Кирик. Подобна хипотеза е изказана и въз основа на материалите, открити при драгирането на съвременното пристанище, сред които има керамични фрагменти от архаиката.

От гледна точка на направените в глава I. 3. изводи, по-логично е да се приеме, че частта от съвременния остров Св. Кирик, заедно с проучения в последните две години комплекс, определен като „храм на Аполон“ е принадлежала към градската територия. В същото време, документираните в южната му част цистови гробове, случайно откритите в района на Созополското пристанище надгробни плочи (IGBulg I², № 405, 422, 458), както и останалите находки от това място, са основание за хипотезата, че най-ранният некропол, който със сигурност е бил разположен извън границите на града, вероятно се е намирал в участъка, потънал под вода след I в. сл. Хр.

Що се отнася до комплексите в м. Харманите (втората половина на VI в. пр. Хр.), причината за около половин век по-късното начало на погребалните практики на това място остава неясна. Според М. Лазаров (2000, 25), липсата на гробни комплекси, които „се доближават до времето на създаването на колонията“, може да се обясни с ниската средна възраст на заселниците и с ограничените размери на най-ранния участък от некропола. Това предположение обаче, не предлага задоволително обяснение на въпроса за отдалечеността на документираните съоръжения на Харманите от най-ранното градско ядро.

Най-добре проучен и публикуван засега е некрополът, разположен на юг от Созопол. През втората половина на V и началото на IV в. пр. Хр. той заема „втора пясъчна тераса в м. Калфата“, а внушителният брой на проучените до момента погребения се тълкува като показател за разрастването на полиса и населението му (Венедиков 1963, 344 – 346) и като „косвено свидетелство за мирното съжителство с тракийския хинтерланд“ (Panayotova 2003, 126).

Анализът на съществуващите данни (макар и непълни) и становища по отношение на закономерностите и измененията в границите и структурата на отделни

участъци и на тенденциите в развитието на надгробните паметници, изследвани от А. Петрова са основание за следните изводи:

От втората половина на V в. пр. Хр. насетне в некропола, разположен в м. Калфата могат да се проследят отчетливо нововъведения в погребалните практики, например вътрешно структуриране на пространството и обособяване на участъци (оградени с периболос или друг вид ограда и със следи от обредни действия около тях), които вероятно принадлежат на жители със заслуги към града, и/или на представители на елитна прослойка от граждани, вероятно свързани помежду си с родствени връзки. Тези факти са интерпретирани в контекста на няколко групи фактори, които вероятно оказват влияние, включително и върху някои аспекти в погребалната обредност, независимо от нейния традиционно консервативен характер.

Един от тях е добре документираното атинско влияние в политико икономическото и идеологическо преструктуриране на обществото. Освен преобладаващата употреба на атическа керамика като гробен дар, един от възможните индикатори на промяната е появата на обособени (фамилни) участъци от типа “периболос” – гробници, чиито ранни атически аналози възхождат към VIII в. пр. Хр. Независимо, че по отношение на Аполония Понтика изводите, които засягат ролята на този тип съоръжения са условни, те би следвало да се поставят в контекста на съществените изменения в социодемографската и социокултурната структура на полиса от V в. пр. Хр. насетне.

Вторият фактор по всяка вероятност е количествен, като резултатите от него са ясно проследими чрез променящите се граници на некропола и броя на гробовете от различни периоди. Едно от вероятните обяснения със сигурност е механичният прираст на населението, стимулиран от икономическия подем, включително чрез приток на нови заселници, привлечени по различни причини в града, присъединяването на нови територии, и вероятно на околни селищни агломерации към хората. Всъщност, изброените дотук фактори илюстрират красноречиво комплексния характер на социодемографските процеси в полиса през разглеждания период. Те безспорно отразяват промените в структурата на населението в един по-късен етап в развитието на първоначално „монолитната” (с цялата условност на понятието) общност от йонийски заселници, както в количествен, така и в качествен план.

В пряка връзка с този проблем е подновена дискусиата, която засяга спецификите на могилните погребения около Аполония Понтика в съпоставка с техните аналози от други градове по Понта и от територията на т.нар. плосък некропол в самия град. Тяхната репроблематизация е поставена в контекста на въпросите за етническата

и социодемографската структура на населението. На тази основа е постигнат изводът, че редица регистрирани феномени могат да намерят обяснение в унификацията на обредните (и гражданските) практики и съответно, в появата на нови общности, дефинирани не по етнически признак, а като носители на нова, специфична (синкретична) култура-поведение.

Що се отнася до феномена на могилните погребения, той може да получи закономерно обяснение в светлината на приведеното дотук и в контекста на предположения синтез между етносната (нелитературна) представа за надгробие на аристократа и литературно обработеното Омирово виждане за σῆμα като паметник на мъртвия херой, трансформирано в по-късната полисна култура-поведение в отличие за граждански заслуги.

IV. 2. Погребални ритуали (с. 225 – 250)

Изследването в тази част е фокусирано върху два вида структури, документирани през всички етапи на проучванията на некропола на Аполония, разположени извън гробовете – обредните огнища и керамичните депа. Изборът на изследователския обект е мотивиран от възможностите за прилагане на ситуационния анализ на конкретния археологически контекст като метод, който се оказва по-продуктивен при интерпретацията на елементи от погребалната обредност, отколкото типологизирането и класифицирането на различните видове гробни съоръжения.

Като начало е извършен критичен преглед на прилаганата в различните езици терминология по отношение на видовете археологически структури, разположени извън гробовете (“offeringplaces”, “offeringditches”, или “Opferplätze”, “Opferrinnen”, “Opfergruben”). Поради съществуващите неточности и несъответствия в употребата на тези понятия като обозначение на дискутираните структури, в работата те са анализирани в обратен ред, т. е. от гледна точка на възможностите за тяхната независима от наложените понятийни клишета интерпретация. Тя се основава върху паралелния анализ на археологически документирани ситуации, на иконографските схеми и тяхното функциониране в конкретния контекст, както и на данните за сходни практики в епиграфски и писмени източници. На тази основа са разграничени няколко основни типа комплекси, разположени извън гробовете :

В първия тип са документирани обреди, свързани с изгаряне на растителна и животинска храна и обреден инвентар (съдове). Освен установените закономерности по отношение на състава, структурата, разположението, последователността и времетраенето на обредните действия, налице са и някои разлики. В интерпретацията на видовете структури е привлечен един епиграфски документ - част от текста на

Сакралния закон от Селинунт, която описва обредни действия, подобни на засвидетелстваните по археологически път. Въз основа на спецификите на отделните комплекси е извършена реконструкция на видовете обреди, документираните в т. нар. огнища, според която част от тях, свързани с определен гроб са интерпретирани като материални следи от ритуали с частен характер – обредна трапеза и изгаряне на храна в рамките на удостоверените по извори дни за почит към мъртвия. Другият вид структури, чийто състав се отличава с по-богата гама от предмети и с обреди, извършвани на няколко етапа, обикновено свързани с периболоса (периболосите), или с маркираните по друг начин участъци от плоския и могилните некрополи, са тълкувани като ритуали, практикувани от по-широка общност, обединена от почитта към колективните предци и/или хтонични богове.

По отношение на керамични депа (струпвания) без следи от изгаряне, в които е документирано полагане на цели или начупени съдове (често с пробити дъна) изследването достига до следните изводи:

Комплексният анализ на археологическите ситуации, на функционалните характеристики на предметите и на иконографията на изображенията върху част от тях, в съпоставка с привлечените археологически и изобразителни аналози, подпомогнати от писмените данни е основание по-малките по размер депа, свързани с определен гроб, да се тълкуват като следи от посещения на гроба, съпроводени с поднасяне на дарове – съдове, ленти и други предмети.

По-големите площадки, за които не може да бъде установена връзка с определен гроб и които са свидетелство за извършвани в по-голям мащаб обреди на очистване и възлияния, са интерпретирани в контекста на почитта към мъртвите и хтоничните божества в рамките на празници, подобни на атическите Антестерии. Тази хипотеза е подкрепена и от анализа на откъса от комедията на Аристофан „Жаби“ във връзка с разгледаните археологически ситуации в некропола на Аполония Понтика, като е предложена хипотетична реконструкция на засвидетелстваните в тях обреди - пиене на вино и възлияния, съпроводени с процесия и депониране на увенчаните съдове (хоес) в енигматичното светилище на Дионис ἐν Λίμναϊσιν (по Aristoph. Ran. 207 – 218) - топос, който е метафора на Отвъдното, но вероятно е бил реално ситуиран в пространството на некропола.

В следващата част от изследването е отделено внимание на елементите от обреди с вероятно магически характер, засвидетелствани в некропола на Аполония Понтика – графити върху съдове и плочи от градежа на гробове, оловни предмети, железни пирони, които не са част от конструкцията на ковчег, вторично препогребване на части

от тялото, полагане на маниста и пандантиви от бронз, кост, глина, раковини, или от цветна стъклена паста, украсени с шарки, с очи, някои с форма на екзотични маски, както и амулети - скарабеи или скарабоиди, пръстени и други предмети. Сред тях подробно е разгледана и интерпретирана една специфична група - грубо оформени фигурки от глина, чиито паралели са засвидетелствани диахронно, от късната бронзова епоха до II – III в. сл. Хр. както по крайбрежията, така и във вътрешнотракийските земи. Тяхното полагане в отделни гробове в некропола на Аполония е тълкувано като изява на взаимодействията полис-етнос и същевременно, като свидетелство за наличието на обособена група хора, вещи в познанието на божествените същности и на пречишването-посвещение, присъщо на мистериалните обреди, чиито корени се откриват в устната, нелитературна обредна система.

IV. 3. Изображения върху съдове и теракоти в погребален контекст (с. 251 – 277)

Извършеният анализ на някои елементи от погребалната обредност в тази част е разширен и допълнен с интерпретация на теми, изобразени върху част от червенофигурните съдове и теракоти. Целта е да се изследват мотивите за подбора и полагането им в специфичен контекст от една страна, и възможностите за реконструкцията на есхатологичните представи на жителите на Аполония Понтика, от друга. Тъй като количеството и тематичният диапазон на проучения до момента материал биха надхвърлили целите и обхвата на изследването, в него са привлечени характерни изобразителни примери, които директно или с известна условност се асоциират с божеските образи, засвидетелствани в посветителните паметници и монетните типове.

Подбраните на тази основа екземпляри като датировка и стилови характеристики са отнесени в по-голямата си част към групата на т.нар. Керченски вази, или по-общо, към къснокласическия стил⁴. Повечето изследователи приемат, че представителите на тази серия съдове (част от тях нискокачествени) са произвеждани в атически ателиета и внасяни в градовете по Северния и Западния Понт, като част от тях не пропускат да отбележат една специфична особеност - популярността на митове и сюжети (амазомахии и грифомахии), свързани със северночерноморския район. Този факт е обяснен с нарасналото значение на Атина в района на Северното (а и на Западното) Причерноморие, което обуславя съответно експорта на продукцията според предпочитанията на жителите му. В същото време, някои автори обсъждат смисъла и обхвата на определението атически вази, както и възможностите и свидетелствата за

⁴Върху групата, датирана в рамките от началото до последните столетия на IV в., е натрупана значителна книжнина от Furtwängle и K. Schefold насетне, като по отношение на обхвата и същността на понятието Керченски стил се забелязват различни вариации (вж. прегледа последно у Василева 2011, 256 – 270).

изнасянето на производството на рисувана керамика извън безспорния дотогава център Атина. Подобни хипотези обаче, могат да се докажат единствено чрез комбинирания анализ на стиловите характеристики и археометричните данни за всеки конкретен случай и при наличието на богата база данни за сравнение.

В контекста на тези разсъждения е ясно, че въпросът, дали дискутираните групи вази са произведени в Аполония Понтика или са атически внос, не може да намери решение на този етап. По-същественото е, че изборът на определени сюжети и иконографски варианти върху съдове, поставени в гроба, в депа извън него, или в огнища едва ли е случаен, а вероятно е във връзка със синопсиса на сцените и изображенията в контекста на погребалната обредност и на представите за Отвъд. В резултат от анализа на тази група иконографски схеми са предложени няколко извода:

Предпочитанията към определени фигури и сюжети от една страна отразяват представата за Другия, визуализирана чрез персонажи във „варварско” облекло и/или иконография. От друга страна, предвид функцията на предметите в погребален контекст и смисъла на сцените, изображенията носят послания, свързани със семантиката на прехода между тукашния свят и Отвъд, внушени чрез схемата на Дионисова и/или Аполонова епифания, на Амазономахия и/или Грифомахия, израз на вярата в непрекъснатостта на цикъла живот – смърт – Отвъд – ново раждане.

Въз основа на втория диапазон от теми, които представят по-абстрактни или по-конкретни сюжети, образи и реалии, свързани с Елевзинския кръг, е предложена хипотезата, че през IV в. пр. Хр. отделни граждани на полиса са преминавали посвещенията в прословутото светилище в Елевзина и след смъртта си са обозначени чрез съответните погребални дарове.

Интерпретацията на иконографската схема върху червенофигурнахидрия от керамично депо в некропола на Аполония Понтика, проучено през 1996 г., която представя добре познатия в античността драматургичен мотив от Еврипидовата трагедия „Ифигения в Таврида” е поставена в контекста на данните за разпространението и значението на култа на Артемида Таурополос от една страна и на функцията и семантиката на изобразеното в погребален контекст, от друга. Направеният в тази връзка извод е, че полагането на предмета в точно определен контекст не е случайно. То е обусловено от неговата функционална характеристика – ролята на хидрията в очистителните ритуали, извършвани на територията на некропола в рамките на погребалния цикъл или на големите годишни празници. Едновременно с това е търсен и синопсиса на изобразеното, който отразява идеята за преминаването в Отвъд чрез съкратения разказ (знакова схема) за символичната смърт на девойката и

трансформацията ѝ в жрица на изискващото кръвни жертви божество (Артемида Таурополос) в далечната страна на Таврите.

Периодът, в който образът на Ифигения е засвидетелстван за първи път – началото на IV в. пр. Хр, едва ли е случайност. Една от причините, очевидно е нарасналата популярност на сюжета в елинския свят, което обуславя разпространението на изобразителните схеми по това време. Допълнителен фактор е добре документираният просперитет на Аполонийския полис в най-интензивния период на политически и икономически взаимодействия с Одриското царство. Един от резултатите би могъл да се търси в появата на заемки в сферата на вярата, обредността и изобразителния език, релефно очертани в етносна среда и в контактните зони на крайбрежието от IV в. пр. Хр. насетне. В този контекст се вписва и разгледаният образ на богинята, чието почитане като Артемида – Ифигения - Хеката е потвърдено археологически и епиграфски в рамките на разгледания в глава II. 3 обреден комплекс. В **Заключението** (с. 278 – 291) са обобщени изводите, направени в отделните глави.

Приноси:

1. За първи път е предприето самостоятелно комплексно проучване на култовете и обредното поведение в една отделна колония в района на Западния Понт – Аполония Понтика, основана от йонийски заселници в края на VII в. пр. Хр.
2. В работата са събрани, изследвани, анализирани и обобщени значителен обем данни от писмените, епиграфските, нумизматичните и археологическите източници, които свидетелстват за процесите на оформяне, развитие и трансформация на религиозните идеи и обредното поведение в града през периода от края на VII в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.
3. В изследването е възприет подход, който третира процесите в създадената контактна зона на милетския дъщерен град (от Анхиало на север до н. Тиниас на юг) не като етническа, а като социо-културна промяна вследствие от взаимодействията между равнопоставени исторически партньори – полис и етнос. Това обуславя въвеждането и прилагането на понятия като хибридикация, културна осмоза, middle ground и networking, наложили се в историографията през последните години, които позволяват културн-историческите процеси и явления в зоните на елинската колонизация, в частност Аполония Понтика, да бъдат анализирани и реконструирани от гледна точка на тяхната многоплановост и комплексен характер.

4. Въведени са в обращение и са анализирани епизодично споменавани, непълно използвани или непознати досега източници, които съдържат пряка или косвена информация по темата, например:
 - Подробно е анализиран известният само в препис графит с посвещение на Артемида Пития, споменаван досега бегло, само от чужди автори (Bilabel 1920; Robert 1933 и 1959; Isaac 1987; Avram 1996, SEG 3:557).
 - За първи път са привлечени и коментирани фрагменти от съчинението на Ферекид от Сирос - единственото литературно свидетелство, съхранило името и епитета на споменатата в аполонийския надпис *Ге Хтония*, почитана в *мегарон*.
 - В реконструкцията на обредните реалии са въведени и дискутирани непубликувани археологически и изобразителни данни.
5. Формулирани са нови хипотези въз основа на критичния анализ на изказаните в литературата становища и чрез реинтерпретацията на материала. Например:
 - Обект на обстойна дискусия са проблемите, свързани с основаването на Аполония Понтика, образните и символните прояви на бога-патрон Аполон, развитието на представата за неговото свещено място, свидетелствата за женските божества (Кибела, Ге Хтония, Теа Малофорос, Афродита Сирия, Хеката), като привличането и интерпретирането на допълнителни данни допринася за разширяване и преоценка на предложените досега тълкувания.
 - Подобна критична оценка и реинтерпретация е приложена и по отношение на реконструкцията на реалии от Дионисовата обредност (списъка на членове на Дионисово сдружение) и на феномена на могилните погребения, поставен в общия контекст на проблема за демографската и културната структура на аполонийското общество. Това от своя страна е предпоставка за направените изводи и обобщения, които са новост в историографията по проблема.
6. За първи път е направен опит за сценарна реконструкция на обреди, извършвани в некропола, въз основа на ситуационния анализ на археологически комплекси, открити извън гробовете – т. нар. обредни огнища и керамични депа. В тази връзка е привлечен и използван малко познатият в българската литература текст на *Lex sacra* от Селинунт (колония на Мегара Хюблея в Сицилия), в който са запазени предписания за извършване на обреди, сходни с документираните в некропола на Аполония.
 - Подобен метод е използван и при изследването на подобрите изображения и сюжети върху съдове, открити в погребален контекст, които свидетелстват за есхатологичните представи на жителите на града.

7. Като извод е обосновано становището, че божествените образи и обредни реалии, документирани в Аполония Понтика от VII в. пр. Хр. до III в. сл. Хр. са резултат от многопосочния процес на взаимодействия между полис и етнос в специфичната контактна зона, създадена в района на югоизточно тракийските земи. Своеобразната „монолитност“ в представите, постигната в продължителен период от тяхното развитие, създава сериозен проблем при опита за „лабораторен“ анализ на съставките в нея. Въпреки това, сред разгледаните свидетелства могат да се разпознаят няколко индикатора – божески имена и епитети, обредни практики и по-обща концепция, които нямат точен аналог в останалите райони на елинския свят. Те от своя страна очертават характера и спецификата на носителите на новата култура-поведение, създадени в резултат от т.нар. хибридизация, или културна осмоза.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Изображения на амазонки върху червенофигурни съдове от некропола на Аполония Понтика. – *Проблеми на изкуството*, 1997, 3 – 4, с. 42 – 46
2. Opfer- und Götterdarstellungen (Bleibukrania), *Proceedings of the Eight International Congress of Thracology Thrace and the Aegean*. (Sofia – Yambol, 25 – 29 September 2000), Ямбол 2002, S. 595-598
3. Оловни букрании от некропола на Аполония Понтика. – *Известия на Националния исторически музей*, т. XIII, 2003, с. 46 – 53
4. The Dionysos' Chariot. Lead Model from the Necropolis of Apollonia Pontica, *Thracia XV. In honorem Annorum LXX Alexandri Fol.* Sofia 2003, p. 619 – 634
5. Thrakisch – griechische Synthesen. In: *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. (Katalog der Ausstellung)*. Bonn, Philipp von Zabern, Mainz. 2004. p. 278 – 285
6. Символи на Аполон, отразени върху парични знаци на Аполония Понтика. - *Нумизматика и сфрагистика*, X, 2004 - 2005. с.3 – 12
7. Образът на Хеката – Артемида в Аполония Понтика. Бележки към синкретизма в двукултурните зони по Западния Понт. В: *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Suppl. IV)*. София 2005, с. 427 – 441
8. Магия и погребален обред. Глинени „култови“ фигурки от некропола на Аполония Понтика. В: *Heros Hephaistos. Studia in honorem Lubae Ogneva-Marinova*, Veliko Tarnovo 2005, с.148 – 164
9. Goddesses or Mortals? Some Remarks on the Iconography and Symbolism of the Female Heads on Red Figure Vases from the Necropolis of Apollonia Pontica. In: *Acta Terrae Septemcastrensium* V, 1. Sibiu 2006, p. 115 – 124
10. Once more about the *temenos* of *Apollo Ietros* in Apollonia Pontica. An attempt at reconsideration. In: *Istros XIII*, Muzeul Brailei 2006, p. 71 – 84

11. „Iphigenie auf Tauris“ an der Schwarzmeerküste. Bemerkungen zur kulturellen Synkretismus in den Westpontischen Poleis. In: *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer- und Balkanraumes*, Beyer&Beran 2006, S. 81 – 92
12. Artemis Pytheia. Graftito inscription from Apollonia Pontica. In: *Ancient civilizations and the sea. International conference, a tribute to the 70th anniversary of Prof. Michail Lazarov*, Varna, 13th – 15th October, 2004. Varna 2007, p. 263 – 270
13. Свещенодействия “по обичая на предците”. Към интерпретацията на ямното светилище в местността Костадин Чешма при Дебелт. - *Анали* 1-3, 2007, с. 9-24.
14. Sacrificing “after the ancestral custom”. An attempt at reconsideration of the Thracian pit sanctuaries. In: *International Colloquium “Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World”*, Brasov, 2007, p. 79 - 94.
15. Долмени и ритуални комплекси в района на Странджа планина. Опит за реинтерпретация. - *Анали*, 2008/1
16. Dolmens and Ritual Complexes in the Region of Strandzha Mountain. An attempt at reconsideration. In: *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe*, 9th International Colloquium of Funerary Archaeology, Bistrița, 9th-11th of May 2008
17. Могилни погребения в Аполония Понтика. Опит за репроблематизация. В: *По пътя на миналото. Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов*. Икарос, София 2008, с. 109 – 116.
18. Tumulus Graves in Apollonia Pontica. Old Studies and new Questions. In: *Proceedings of the 10th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Tulchae, 10th – 12th of October 2008. Braila – Brasov 2008, p. 119 – 130
19. The city of Apollonia Pontica and its Necropoleis. In: *Proceedings of the 11th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Buzau – Braila, 2009, p. 61 – 90
20. Archeological Evidences of Magical Practices in the Necropolis of Apollonia Pontica. Preliminary notes. In: *Tracii și veciniilor în antichitate :Studia in honorem Valerii Sîrbu = The Thracians and their neighbours in antiquity*, (ed. Ionel Cîndea), Muzeul Brăilei, Editura Istros, 2010, p. 269 – 280
21. Funeral rites in the necropolis of Apollonia Pontica: An attempt at social gender reconstruction. In: *13th International Colloquium of Funerary Archaeology, "Bronze and Iron Ages Graves from Eurasia: Gender between Archaeology and Anthropology"*, Buzau, 17 – 18 October 2012, *in print*
22. Images and symbols of Apollo in the coinage of Apollonia Pontica. В: *Известия на Варненския археологически музей, под печат*